

Հաղորդում
Report - Сообщение

ԱՐԱՄ ՀԱԿՈՒՅԱՆ ՎԺԱՆԵՑԻ

**ՄԵԼՔԻՍԵՌ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՎԺԱՆԵՑԻ
(ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ)**

Բանալի բառեր՝ Մելքիսեթ Վժանեցի, Հայ եկեղեցի, բազմաշնորհ գիտական-վարդապետ, ճգնավորական կյանք, հայ մշակույթ, «արտաքի գիտություններ», փիլիսոփայական միտք, քերականություն:

Ներածություն. XVII դ. «Վժան» տեղանվան հաճախակի հիշատակումները կապված են Հայ եկեղեցու ամենամեծ այրերից մեկի՝ եկեղեցական, հոգևոր-մշակութային, կրթական, գիտական կյանքի երևելի դեմք, Սուրբ գրոց ջերմեռանդ քարոզիչ, վաստակաշատ մանկավարժ, բազմաշնորհ գիտնական-վարդապետ (բնագետ, տոմարագետ և քերական) Մելքիսեթ Վժանեցու հետ:

Մելքիսեթ Վժանեցին եղել է նաև «արտաքին գրոց» (բնական գիտություններ) հմուտ մասնագետ, մտահոգված է եղել այդ գիտություններն ուսուցանելու խնդրով և հայ մշակույթի զարգացման բնագավառում պատրաստել է իրեն գերազանցող հաջորդներ: «Թէպէտ սերմանողքն անկան, Սերմանեալքն յոյժ արդիւնացան»¹ (այս և հետագա ընդգծումները մերն են – Վ. Ա. Հ.):

Մելքիսեթ Վժանեցին բնորոշվել է որպես «խստակրօն և ճգնազգեաց վարդապետ»², «զքաջ տելետին»³ (սրբազան, իմաստուն, հռետոր), «Քերթող

¹ **Ղ. Ալիշան**, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 622:

² Յուզակ հայերեն ձեռագրաց նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի, Կ. Ա., կազմեց՝ Ս. Տէր-Աւետիսեան, Վիեննա, 1970, էջ 832, Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ (1641-1660 թթ.), Կ. Գ., կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1984, էջ 537, Մայրցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Կ. Ե., կազմեց՝ Օ. Եգանեան, Երևան, 2009, սյուն 1057:

³ **Н. Адонн**, Дионисий Фракийский и Армянские толкователи, Петроград, 1915, с. XIII, **Ն. Ակիմեան**, Մովսես Տաթևացի հայոց կաթողիկոսն եւ իր ժամանակը, Վիեննա, 1936, էջ 207, Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ (1621-1640 թթ.), Կ. Բ., կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1978, էջ 430, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Կ. Է., խմբ.՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Երևան, 2012, սյուն. 1155:

Հայոց»⁴, որի գործունեությունը մեծապես նպաստել է իր ժամանակի հայու-
թյան մշակութային, հոգևոր-կրթական առաջընթացին:

Ժամանակաշրջանի համառոտ բնութագիրը. XV-XVI դդ. հայոց պատմու-
թյան ամենամոռյալ և մղձավանջային շրջաններ էին, գիտական մտքի լճացման,
ամլության դարեր, հայոց երկրում տիրող քաղաքական, տնտեսական դաժան
պայմանների բերումով, «եբբ ամէն կողմից սպառել էր կենդանութեան նշոյլը և
տիրում էր առհասարակ լքումն ու յուսահատութիւն»⁵: Սակայն XVII դ. առաջին
տասնամյակից սկիզբ է առնում հոգևոր, մշակութային վերակենդանացման, հայ
գիտական մտքի մի նոր զարթոնքի խոստումնալից ժամանակաշրջան: Դրանում
մեծ գործ կատարեցին Բաղեշի (հայկ. Բիթլիս) Ամրդուլուի, Վանա լճի կիմ ու
Տաթևի Մեծ անապատների դպրոցները:

«Հայ հոգևոր ու մտավոր կյանքի զարթոնքի, խավարի դեմ լուսավորության
պայքարի պատմագիր»⁶ Առաքել Դավրիժեցին, քաջ գիտակցելով կրթության ու
գրքի դերը ժողովրդի կյանքում, հպարտությամբ ու հիացմունքով է խոսում
անօրինակ սխրանքի մասին այն գիտնական-վարդապետների, որոնց մտահո-
գության առարկան էին Հայաստանում մոռացության մատնված «արտաքին գի-
տությունները»՝ փիլիսոփայությունը, տրամաբանությունը, քերականությունը և
ընդհանրապես, հին հունական հեղինակների ստեղծագործությունները: Նրա
երկի ԻԹ գլուխը սկսվում է Բիթլիսի դպրոցի և նրա եռանդուն առաջնորդ,
XVII դ. Հայաստանում փիլիսոփայական մտքի վերակենդանացման շրջանի
առաջին մեծ երախտավորի՝ Բարսեղ Գավառացու գործունեության նկարագ-
րությամբ: Նրանից հետո փիլիսոփայական երկերի ուսումնասիրությունն ու
տարածումը ստանձնում են Ներսես Մոկացին ու Մելքիսեթ Վժանեցին: Մտավոր
վերածնությամբ ոգևորված պատմիչը հրճվանքով է նկարագրում նրանց ծավա-
լած կրթական ու գիտական դժվարին, քրտնաջան, բեղուն ու հայրենանվեր գոր-
ծունեությունը, խոսում նրանց տքնության ու դյուցազնական ջանքի մասին, որ
կարողացան անհասկանալի գրքերը հասկանալի դարձնել, ուսուցանել ու տա-
րածել: Ուշագրավ է, որ Դավրիժեցին այդ վարդապետներին գնահատում ու

⁴ Լ. Մելիսեթ-Բեկ, Գևորգ Մելիսեդեկյան Խուրով (նյութեր և նոթեր), տե՛ս Լ. Մելիսեթ-Բեկ,
Պատմա-բանասիրական պրպտումներ, աշխատասիրությամբ Պ. Մուրադյանի, Ս. էջմիածին,
2010, էջ 175:

⁵ Կ. Կոստանեանց, Հայոց վանքերը, Մոսկով, 1886, էջ 72-73:

⁶ Լ. Բաբայան, Դրվագներ Հայաստանի XIV-XVIII դարերի պատմագրության, Երևան, 1984, էջ
150:

արժևորում է նախ և առաջ որպես մշակութային գործիչներ և նրանց ներկայացնում որպես ժամանակի հայ մշակույթի աչքի ընկնող ներկայացուցիչներ⁷: Պատմագիրն առանձին հիացմունքով, մեծ գովեստով և երախտագիտություններ է խոսում հատկապես «տոկուն վարդապետներից ամենաարգասավորի»⁸՝ Մելիքսեթ Վժանեցու, նրա՝ «արտաքին գիտությունների» վերականգանացման ու ուսուցման մասին: Գիտության, մասնավորապես փիլիսոփայության նկատմամբ հետաքրքրության արթնացման գործում Մելիքսեթ Վժանեցու վճռորոշ դերն անգնահատելի է:

Ծննդավայրը. Մելիքսեթ Վրդ. Վժանեցու ծննդյան ճիշտ թվականը ցարդ անորոշ է: «Ըստ ո՛չ ստոյգ տեղեկությունների, ծնունդ է 1570 ական թուականի վերջերին»⁹ Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Արագածոտն գավառի Վժան («հետագայում Վժան անվանումը օտար (թյուրքական – Վ. Ա. Հ.) աղավաղմամբ դարձել է Ուջան»¹⁰ և դեռ սպասում է իր հայեցի անվան պաշտոնական վերականգնմանը¹¹) գյուղում, որտեղից էլ իր Վժանեցի մականունը: Երկար ժամանակ Երևանում ապրած և գործած լինելու պատճառով կոչվել է նաև Երևանցի:

Ուսումնառությունը. Պատանի Մելիքսեթը նախնական կրթությունը՝ գրաճանաչությունը, ամենայն հավանականությամբ, ստացել է իրենց գյուղում, ծխական քահանայի մոտ: Երիտասարդ տարիքում ձեռնադրվելով աբեղա, 1617-1619 թթ. նա մեկնել է Բիթլիս և Ամրդոլուի վանքում դարձել Բարսեղ վարդապետի ղեկավարած միաբանության անդամ: Որոշ ժամանակ անց, ուսանել է Տաթևի Մեծ անապատում, եղել դրա անվանի աշակերտներից մեկը¹², որտեղ աշակերտել է Բիթլիսի Ամրդոլուի դպրոցից այստեղ եկած Ներսես Մովսեսյանը: Եվ քանի որ սաստիկ սիրեց «արտաքին գիտությունները»՝ չհեռացավ Ներսես

7 Լ. Սահակյան, «Մշակույթի տեսության և պատմության հարցերը Առաջին Գավրիթեցու աշխատության մեջ», *Իմաստասիրական անդրադարձներ*, գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2006, էջ 90:

8 Տաթևացուց մինչև Տաթևացի, Աշխատասիր.՝ Ա. Արեշատյան, Երևան, 2002, էջ 56:

9 Խ. Սամուկեան, «Մելիքսեթ վարդապետ Վժանեցին եւ Ոսկան Երեանցու ուսումնառությունը Երեանում, 1631 թուականին», *Հայկազեան հայագիտական հանդես*, Պլյուսոթ, 1998, թ. ԺԸ, էջ 75:

10 *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, հ. 11, Երևան, 1985, էջ 422, *Հայկական համառոտ հանրագիտարան*, հ. 4, Երևան, 2003, էջ 646:

11 Ծնք. «Վժան» հայեցի անվան վերականգնման մեր առաջարկությունը արժանացել է ՀՀ աշխարհագրական օբյեկտների անվանակոչումների և անվանափոխումների մասնագիտական հանձնաժողովի 2019 թ. օգոստոսի 5-ի նիստի դրական եզրակացությանը:

12 Հ. Միրզոյան, *Միմեոն Զուլայեցի*, Երևան, 1971, էջ 21: Առ, *Երկերի ժողովածու 10 հատորով*, հ. 5, Երևան, 1986, էջ 189:

վարդապետից և վերջինիս հետ 1621 թ.¹³ մեկնեցին Վանա լճի կի՛մ կղզի ու այնտեղ նոր դպրոց հիմնեցին¹⁴: «Լիմի գարդերէն է Մելքիսէթ Վժանցի, որ գիտցաւ նկատողական եւ ներանձնական կեանքի հետ շատ խելացիօրէն շարահիւսել գրական զբաղումը»¹⁵. «Ոչ եթող զարտաքին գիրքն, և ոչ թուլացաւ ի նորին ընթերցմանէ ... Եւ ընդ բազմաջան ընթերցմանն, զոր առնէր և խոկայր ցանգ. հանապազ ի տեսական իմաստութիւնն, և զգործնական առաքինութիւնն ևս ընդ նմին ի միասին բարձեալ տանէր. զի զկարգ անապատին հաւասար ընդ հասարակ եղբարցն անպակաս կատարէր. նաև գերագոյն քան զնոսա, ի գիշերի կանխէր յաղօթի և ի պաղատանս առ Տէրն ... սա բազմապատիկ առաւել քան զնոսա, երկս և աշխատութիւնս կրեաց ի վերայ արտաքին գրոց»¹⁶: «Միայն Մելքիսէթ գտնուեցաւ հաւատարիմ իւր ուսուցչին որ ձեռքէ չհանեց «արտաքին գրքերը», այլ շարունակեց կարդալ զանոնք յամառօրէն եւ կրցաւ օգնութեամբ ներսէս վարդապետին խելամուտ ըլլալ արտաքին գրոց իմաստասիրութեան եւ ընդունել ուսուցչէն վարդապետական իշխանութիւնը»¹⁷:

Ներսես Մոկացու մահից (1625 թ.) հետո նրա գործը շարունակեց և գիտության զարգացման ու տարածման գործում մեծ դեր խաղաց նրա տոկուն և ամենաընդունակ աշակերտը՝ Մելքիսէթ Վժանեցին, որը «գիտութեան ուսումնասիրութիւնը վերսկսողների գլխաւորն էր»¹⁸ և տքնաջան, ինքնուրույն աշխատանքով ավելի հմտացավ փիլիսոփայության և աստվածաբանության մեջ, վաստակելով գիտունի համբավ¹⁹: «Մելքիսէղեկ մնաց տոկուն աշխատող մինչեւ վերջը, եւ գերազանցեց Բարսեղի եւ Ներսէսի հմտութիւնները»²⁰:

Նկարագրելով Մելքիսէթ Վժանեցու տքնությունը՝ Առաքել Դավրիժեցին պատկերաւոր ասում է, որ գիտության համար նա «զմարմինն իւր ի խաչ բարձեալ»²¹ տասը տարի անընդհատ ուսումնասիրեց և վերհանեց մոռացության տրված անտիկ և հայ փիլիսոփաների (Պլատոն, Արիստոտել, Պորփյուր, Դավիթ

¹³ Դիւան հայոց պատմութեան, գ. Ժ, Մանր մատենագիրք Ժե-ԺԹ դարեր, կենսագրական տեղեկութիւններով եւ ծանօթութիւններով հրատ. Գիւտ աւ. քհյ. Աղանեանց, Թիֆլիս, 1912, էջ 48, 49, Մանր ժամանակագրութիւններ (XIII-XVIII դդ.), կազմ.՝ Վ. Հակոբյան, հ. Բ, Երևան, 1956, էջ 356, 357:

¹⁴ Հ. Ժամկոչյան, Ա. Աբրահամյան, Ս. Մելիք-Բախչյան, Ս. Պողոսյան, Հայ ժողովրդի պատմութիւն, Երևան, 1975, էջ 723:

¹⁵ Հ. Ոսկեան, Վասպուրական-Վանի վանքերը, մաս Ա, Վիեննա, 1940, էջ 27:

¹⁶ Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրութեամբ Լ. Խանլարյանի, Երևան, 1990, էջ 314, 315:

¹⁷ Ն. Ակիմեան, նշվ. աշխ, էջ 192:

¹⁸ Ա. Ալպոյանեան, Պատմութիւն հայ դպրոցի, հ. Ա, Գահիրէ, 1946, էջ 440:

¹⁹ Հ. Միրզոյան, Սիմեոն Զուղայեցի, էջ 21:

²⁰ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Բ, էջմիածին, 2001, սյուն. 2893:

²¹ Դավրիժեցի, էջ 315:

Անհաղթ) ուսմունքները: Նա հավաստում է թե Մեկլքսեթն «առանց վարժողի և թարց ուրուք ուսուցանողի՝ իւրովի եգիտ գամենայն ի սկզբանէ մինչև գկատարածն»²², այսինքն՝ ընդունեց գիտության շնորհքը «քանզի գիտութան ամենայն արտաքին գրոց անտարակոյս ի վերայ հասեալ գիտող եղև»²³:

Մեկլքսեթ Վժանեցու ամբարած գիտելիքների պաշարն ու բերած նորությունը գիտության հանրայնացման գործում տասնամյակներ անց բարձր է գնահատել նաև նրա տաղանդավոր աշակերտ Ռսկան Երևանցին: Խիստ քննադատելով XVII դ. 20-ական թթ. վերջերին հայ վարդապետների միջավայրում իշխող տգիտությունը, ուսման հանդեպ ցուցաբերած անտարբերությունն ու արհամարհանքը, նա բոլորից բարձր է դասում «**զՄեկլքսեթ վարդ[ա]պ[ե]տն վժանցի, զայր կորովի և բանիբուն, զգտողն հանճարոյ բնաբ[ա]նակ[ա]նին մասնաւորաբար**»²⁴: Երախտապարտ աշակերտը ոչ միայն «լուսաւոր և Ա[ստուա]ծապարգև» է համարում Մեկլքսեթ Վժանեցու տիրապետած գիտությունը, «մանաւանդ զի առ ոչ ոք գոյ իմէջ հայոց այն գիտութիւն», այլև գործնականում առարկայական է դարձնում իր դիտարկումը: Առանց այդ գիտության «անհնար է մարդկան զիր ինչ ճշմարտապէս իմանալ՝ և զբառս Ա[ստուա]ծաշնչոց գրոց ուղղակի բացատրել»²⁵:

Կատարելության որոնումների ճանապարհին Մեկլքսեթ Վժանեցին քաշվում է խոսվ վայր, ուր միայն-ուրիշ մեջ նվիրվում է աղոթքի ու ճգնության: «Այս դիւցազնական ջանասիրութիւնը, որ կատարեալ անձնագործութեան կը հասնէր, վերջապէս խելամուտ ըրաւ վարդապետը իր ընթերցմանց նիւթին, յաղթեց արգելքներուն, հասկցաւ ինչ որ անհասկանալի դարձած էր տգիտութեան դարերուն մէջ»²⁶:

Մեկլքսեթ Վժանեցու կերպարի կարևոր բնորոշիչն այն է, որ եղել է իր ժամանակի փիլիսոփայական մտքի ականավոր ներկայացուցիչը: Պատահական չէ, որ ուսումնասիրողները XVII դարի նոր աշխարհայեցողության կրողների շարքում հիշատակում են նաև Մեկլքսեթ Վժանեցուն, նրան իրավամբ համարելով XVII դարի «փիլիսոփայական լուրջ պատրաստականություն ունեցող»²⁷ հայ

²² Նույն տեղում:

²³ Նույն տեղում:

²⁴ Գիրք պատմութեանց, շարաբեալ վարդապետին Առաքելոյ Դավրիժացոյ, Ամասերդամ, 1669, էջ 631, այսուհետև՝ Գիրք պատմութեանց: Հմմտ. Խ. Սամվելյան, «Առաքել Դավրիժեցու «Պատմութիւն» երկի մէջ Գլուխը», քարգ. Ա. Զորաբայան, էջմիածին, 2000, ք. է, էջ 71:

²⁵ Գիրք պատմութեանց, էջ 631: Խ. Սամվելյան, «Առաքել Դավրիժեցու ...», էջ 72:

²⁶ Ա. Ալպոյանեան, նշվ. աշխ, էջ 441:

²⁷ Հ. Միրզոյան, «Փիլիսոփայության դերը XVII դարում հայ գիտամշակութային կյանքի վերընթացի կայացման և ազգային ինֆնության ամրապնդման ու զարգացման գործում», Հայ փիլիսոփայությունը ազգային ինքնության հարացույցների կառուցարկման ու արդիականացման համատեքստում, Հայոց ինքնության հարցեր, պր. 4, Երևան, 2017, էջ 58:

առաջին մտածողը, որն ավելի քան 15-ամյա համառ ու տքնաջան աշխատանքով կարողանում է յուրացնել մեզանում վաղուց ընդհատված ու մոռացված փիլիսոփայական առաջավոր ավանդույթները և պատրաստ էր դրանք փոխանցելու ուրիշներին²⁸:

Ուսուցչական գործունեությունը. Մահից առաջ ներսես Մոկացին իր մոտ է կանչում իր երկու «լավագույն»²⁹ աշակերտներին՝ Մելքիսեթ Վժանեցուն և Ստեփանոս Շատախեցուն և նրանց փոխանցում միաբանության առաջնորդությունը³⁰: Նորընծա վրդ. Մելքիսեթ Վժանեցին «ոգի ի բոհն» նվիրվում է վանական միաբանություններում ծավալվող կրթալուսավորական աշխատանքի դասավանդելով միջնադարյան Հայաստանի հոգևոր-մշակութային հոշակավոր մի շարք կենտրոններում (Սուրբ Անանիայի մենաստան, Էջմիածին, Հովհաննավանք): Նրա համբավը այնքան մեծ էր, որ անգամ հեռավոր Լեհաստանից, Ղրիմից գալիս էին նրան լսելու³¹: Նա իր հորդաբուխ «յարածամ քարոզութեամբ աղբերաբար իմաստութեան ջրով մխիթարեալ զովացուցանէր զլսողն»³²: Ճիշտ է, այդ ամենը շատ կարճ է տևել, և ընդամենը ութամսյա ուսուցչական գործունեությունից հետո Մելքիսեթը վախճանվել է, բայց և այնպես, այդ կարճ ժամանակամիջոցում կարողացել է մեծ գործ կատարել: Առաքել Դավրիժեցին գրում է. «Եւ լինէր յորժամ Մելքիսէթ վարդապետն կանխէր ի դաս ու քարոզ, իբրեւ զյորձանս ուղիսից և հեղեղաց ընթանայր բանն ի բերանոյ նորա, յորոյ իմաստութիւնն ամենեքեան ապուշ եղեալ՝ հիանային և բաղձային»³³:

Ականատեսի այս մտերմիկ ու անմիջական նկարագրությունը լույս է սփռում «ինքնաշխատութեամբ բարձր ուսման տիրացած»³⁴ Մելքիսեթ Վժանեցու՝ հոգևորականներին աստվածաբանություն, տրամաբանություն, փիլիսոփայություն և քերականություն սովորեցնելու գործի³⁵ վրա:

Մելքիսեթ Վժանեցու կյանքի ու գործի համար վճռական եղան էջմիածնում Մովսես Գ Տաթևացի կաթողիկոսի սկսած բարեկարգությունները: Երկար ժամանակով էջմիածնի դպրոցը փակ էր, և միայն XVII դարի առաջին քառորդում

²⁸ **Հ. Միրզոյան**, *XVII դարի հայ փիլիսոփայական մտքի քննական վերլուծություն*, Երևան, 1983, էջ 132:

²⁹ **Ա. Մովսիսյան**, «Բաղեշի Ամրդուլու դպրոցը», *Բեձ*, 1967, N 2, էջ 86:

³⁰ **Ա. Դուրվաճյան**, *Ներսես Մոկացի (կյանքը, գործունեությունը)*, Էջմիածին, 2009, էջ 53:

³¹ **Վ. Տերյան**, «Ս. Էջմիածնի դպրոցը 15-17-րդ դարերում», *Էջմիածին*, 1968, ք. Բ, էջ 36:

³² **Դաւիթեցի**, էջ 316:

³³ Նույն տեղում:

³⁴ **Ե. Տէր Մկրտչեան**, *Գանձեր Վասպուրականի*, Կ. Ա, Բոսթոն, 1966, էջ 114:

³⁵ **Վ. Կերիկյան**, *Ոսկան վարդապետ Երևանցի*, Երևան, 2015, էջ 10:

փորձ արվեց բացել այն, երբ Մելիքսեթ Վժանեցին հրավիրվեց էջմիածին ուսուցանելու³⁶: Այստեղ, Մովսես կաթողիկոսի հիմնադրած հոգևորականներ պատրաստելու հատուկ բարձրագույն դպրոցում, շնորհիվ Մելիքսեթ Վժանեցու դասախոսությունների, զարգանում են «զոճա եւ զգիտութիւնս արտաքին գրոց եւ զարուեստս քերականութեան», որոնք, ըստ ժամանակակից պատմագրի՝ «բնաւին բարձեալ եւ անհետ էր լեալ»³⁷:

Մելիքսեթ Վրդ. Վժանեցու կյանքի ամենալուսավոր էջերից մեկն առնչվում է Երևանին: Ըստ Առաքել Դավրիժեցու պատմության մեջ Ոսկան Երևանցու ավելացված Ծէ գլխի՝ Երևան քաղաքում 1631 թ. սկզբին երեք-չորս ամիս Ս. Անանիա առաքյալի մենաստանում (այժմ՝ Զորավոր Սուրբ Աստվածածին եկեղեցի) գործել է Մելիքսեթ Վժանեցու բացած դպրոցը, որտեղ իրականացվել է քերականության, փիլիսոփայության, տոմարագիտության դասավանդումը³⁸:

Այս հավաստիացումը «միակ աղբյուրն է, որի միջոցով վավերացվում է Երևանում նման կարգի դպրոց լինելը, որի գոյությունը պետք է արժեքավոր և կարևոր ներդրում համարել Երևանի մշակութային կյանքի պատմության մեջ»³⁹:

Դպրոցի սկզբնավորումով իրականություն է դառնում Մելիքսեթ Վարդապետի տարիների ընթացքում կյանքի համար նպատակ դարձրած բաղձանքը: Երևանում բացված դպրոցը միջոց է դառնում, որ Վժանեցին մեկեկես տասնամյակի ընթացքում համառ տքնանքով ամբարած գիտելիքները եկող սերնդին հանձնելով՝ արդյունավետ «կացուցանի» իր նվիրումն ու տառապանքը⁴⁰:

Մեծանուն ուսումնական Մելիքսեթին իր աշակերտներին դասախոսելիս հրճվում է միայն նրա համար, որ նրանք «արտաքին գրեանց» տեսությունը լսում են հետաքրքրությամբ, և նրան սփոփում է միայն այն միտքը, որ բազում խոկումներով ու տառապանքով ձեռք բերած «արտաքին գրքերի» «պանծալի եւ չքնաղ գիտութիւն»-ը վերջապէս ավանդում է ապրող սերնդին: «Ոչ այլ ինչ խոկումն կամ մտածութիւն գոյր ի սիրտ իմ, – ասում է Ուսուցչապետ Մելիքսեթը, – բայց միայն վասն իմաստութեանս այսմիկ (իմա՝ «արտաքին գրոց» – Վ. Ա. Հ.), զոր բազում և անթուելի շարակրութեամբ հագիւ թէ, գտի, և այն ևս շնորհելովն Տեառն, երկնչէի թէ առանց ումեք ուսուցանելոյ մեռանէի, և այս պանծալի և

³⁶ էջմիածնի ֆաղափապետարանի պաշտոնական կայք, ejmiatsin.am/our-city/history/963-historical-review.htm

³⁷ Դավրիժեցի, էջ 311:

³⁸ Խ. Սամվելյան, «Առաքել Դավրիժեցու...», էջ 68, Տաթևացուց մինչև Տաթևացի, էջ 62-63:

³⁹ Խ. Սամվելյան, «Առաքել Դավրիժեցու...», էջ 68, Տաթևացուց մինչև Տաթևացի, էջ 63:

⁴⁰ Խ. Սամվելյան, «Մելիքսեթ վարդապետ Վժանեցին...», էջ 79: Մելիքսեթ Վժանեցու «Երևանյան» դպրոցի մասին՝ Ա. Հարությունյան, Երևանի Ս. Անանիա առաքյալի անապատը կամ Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին, Երևան, 2020, էջ 77-79:

չքնաղ գիտութիւնս ընդ իս ի հող մտեալ ամփոփիր»⁴¹: Վկայակոչելով «Արտաքին գրոց» ուսուցման և հմտացման «նախնի վարդապետաց կտակ»-ը, ինչպես և սերնդեսերունդ փոխանցման դրա անհարժեշտությունը, Մելքիսեթը շարունակում է. «Բայց խնդրեմ ի ձէնջ եղբարք իմ սիրեցեալք ի Տէր, որպէս պատուիրեցին մեզ նախնի վարդապետքն մեր կտակ արարեալ և հարկ եղեալ ի վերայ մեր, նոցին նման և ես այսօր ձեզ պատուիրեմ, և զնոյն հարկ դնէմ ի վերայ ձեր, զի մի՛ թուլանայցէք՝ եւ մի՛ տայցէք հանգիստ աչաց կամ նինջ արտեանաց, այլ բռուն առեալ զշաւիղս իմաստութեանս այսմիկ, և յաւուրս կենաց ձերոց անդուլ եւ անդադար աշխատեցէք ի վերայ սորին մինչեւ ցօր վախճանի ձերոյ ...»⁴²: Այս փաստը վկայում է այն մասին, «թե ինչպիսի անշէջ սէր եւ անդիմադրելի հակում է եղել մեր դպրութեան մէջ Միջնադարում տեսական մտածողութեան նկատմամբ»⁴³:

Վաստակաշատ Մելքիսեթ Վրդ-ի հորդորականը հաստատում է այն պնդումը, որ «եթէ մինչեւ անգամ ժէ դարի սկզբներին ուսումնականների շրջանում հիմնաւորուած համոզմունք էր գոյացել «արտաքին» գրքերի ուսմունքը «ճշմարիտ գիտութիւն» ընդունելու մասին, ապա այդ հաւաստումը շատ աւելի տիրապետող՝ հանրաճանաչ բնոյթ է կրել ամբողջ Միջնադարի համար»⁴⁴:

Աշակերտները. Մելքիսեթ Վժանեցին միջնադարի նշանավոր գիտնական-վարդապետներ Ոսկան Երե-վանցու, Սիմեոն Զուղայեցու և Խաչատուր Կեսարացու ուսուցիչն է:

Մելքիսեթ Վժանեցու «աստղը փայլիլ սկսաւ»⁴⁵, երբ Խաչատուր Կեսարացին և Սիմեոն Զուղայեցին ամոթահար իրենց, այդ ժամանակ անգամ հայերենի քերականութիւնն մեջ այնքան թերուստության պատճառով, պարտությունից, որ կրել էին Լեհաստանում հակառակորդ կաթոլիկ գիտնական-կրօնավորներից, և որպէս բարեխիղճ մարդիկ, չվհատվելով և չցանկանալով մնալ այդքան ցավալի տգիտության մեջ, «Հայաստան վերադարձին՝ Մելքիսեդ Վրդ. Վժանցիի ոտքը կ'իչնան»⁴⁶ և ծարավով, խանդավառ սիրով և նվիրումով սկսեցին դասեր առնել նրանից: Մինչ այդ «Վժանցի Վրդին հմտութիւնը դեռ չէր վայելէր իր արժանաւոր գնահատումը՝ էջմիածնի վանական շրջանակին մէջ»⁴⁷: «Օրուան ամենէն մեծ

41 Դարժեցի, էջ 317:

42 Նույն տեղում:

43 Լ. Խաչերեան, Հայագիր դպրութեան ուսումնագիտական կենտրոնները. դպրոցները, դպրեվանքերը, վարդապետարանները, ճեմարանները, ակադեմիաները եւ համալսարանները Միջնադարեան Հայաստանում եւ Կիլիկիայում (V-XVI դդ.), հ. 1, Լիզպոն, 1998, էջ 187:

44 Նույն տեղում, էջ 186:

45 Կ.Ամատունի, Ոսկան վրդ. Երեւանցի եւ իր ժամանակը, Վենետիկ, 1975, էջ 32:

46 Կ.Ամատունի, «Ժէ դարու երեւելի վարդապետներ», Բագմավէպ, 1986, N 1-4, էջ 50:

47 Կ.Ամատունի, Ոսկան վրդ. Երեւանցի եւ իր ժամանակը, էջ 31:

գիտնականներէն»՝ Մելիքսեթ Վժանեցու «դասաւանդած գիտութիւնը մեծ արժեք չուներ իր ժամանակի գնահատման շափանիշներով դատուած»։ Բարդ էր, վերացական, դժվարիմաց⁴⁸։ «Եւեւ գի ամ[ենե]ք[ի]ն պարսաւօղք էին այնմ արհեստի, որք էի արք երևելիք, և թուեին թէ գոյ գիտութիւն] ի ն[ո]ս[ա]։ Նա և էին ատեցօղք գիտութե[ան], և եպերօղք վեհագանցին այնմիկ. վ[ա]ս[ն] ոչ գոլոյ ինքեանց հասու գիտութե[ա]ն այնմիկ։ մանաւանդ գի ոչ կարէին իսկ հասու լինիլ ... »⁴⁹։

Ավարտելով իրենց ուսումը Մելիքսեթ Վժանեցու մոտ, թե՛ Ոսկան Երևանցին, թե՛ Սիմեոն Զուղայեցին և թե՛ Խաչատուր Կեսարացին, վերադառնում են Նոր Զուղա և դառնում հայոց լուսավորութեան անխոնջ և նվիրված գործիչներ։

Մելիքսեթ Վրդ. Վժանեցու՝ որպէս ուսուցչի, մեծութիւնը լավ երևում է նաև նրա աշակերտների գործունեության մէջ։ Հասնելով Նոր Զուղա, Խաչատուր Կեսարացին Ամենափրկիչ վանքում նոր հիմունքներով վերաբացում է նախկինում իր ունեցած բարձրագույն տիպի հուշակավոր դպրոցը, որին մինչև իսկ համալսարան անունն են տալիս։ Սուրբ գրքի ու «Հարանց վարքի» կողքին նշանակալի տեղ է հատկացվում «արտաքին գիտութեան» առարկաների դասավանդմանը։ Առավել ուշագրավն այն է, որ Խաչատուր Կեսարացին, իր ուսուցչի մահվանից ընդամենը 7 տարի հետո (1638 թ.) Նոր Զուղայում բացեց Արևելյան Հայաստանի, Իրանի ու ամբողջ Միջին Արևելքի առաջին տպարանը, որը մեծ ու փոքր ընդմիջումներով գործում է մինչ օրս⁵⁰։

Ս. Անանիայի վանական դպրոցում բարձր կրթութիւն ստացած Վժանեցու աշակերտներից առավել ճանաչված է Ոսկան Երևանցին, որն «անկէ կը սորվի լատիններէն եւ լատին աստուածաբանական եւ իմաստասիրական գիտութեանց»⁵¹։ Ոսկան Երևանցին, իրավամբ, Հակոբ Մեղապարտի՝ հայ առաջին գրահրատարակչի գործի շարունակողն է⁵², հայ հին տպագրութեան ամենախոշոր դեմքը նրանից հետո, հայկական տպագրութեան ռահվիրա։ Եվրոպայում նա հրատարակել է 23 անուն գիրք, այդ թվում՝ հայերեն, առաջին անգամը լինելով, Աստվածաշունչ Մատյանի գեղատիպ հրատարակութեան «արդեն գրեթե անհավատալի թվացող կոթողային աշխատանքը»⁵³։

⁴⁸ Ե. Բալայեան, «Ոսկան Վարդապետ Երևանցի», Հասկ, Անթիլիաս, 1966, № 3-4-5, էջ 90։

⁴⁹ Գիրք պատմութեանց, էջ 63։ Խ. Սամվելյան, «Առաւել Դավիթեցու ...», էջ 71-72։

⁵⁰ Սովետական Հայաստան. Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Երևան, 1987, էջ 463։

⁵¹ Նիւ Եորք – Աստուածաշունչի առաջին տպագրութեան 350-ամեակի նշում, <https://hairenikweekly.com/2017/06/20/32330>։

⁵² Բ. Ավետիսյան, Մ. Քեաբբյան, Պատմութիւն Սուրբ Զորավոր եկեղեցու, Երևան, 1994, էջ 18-19։

⁵³ Վ. Դերիկյան, նշվ. աշխ, էջ 17։

Մեկքիսեթ Վժանեցու աշակերտների մեջ ամենից հաջողակն և ամենից նշանավորը Միմեոն Զուղայեցին էր՝ միակը, որ կարողացել էր լիովին հասկանալ նրա դասախոսությունները և դառնալ թուլացած հայ փիլիսոփայական մտքի առաջադիմական ավանդույթների XVII դ. սկսած վերականգնման գործընթացի եզրափակիչ և վերընթաց զարգացման փուլի առաջին խոշոր դեմքը: Առանձին բարեբախտություն պետք է համարել, որ նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի դպրոցում «դասառույթյան» ընթացք և ուղղություն տվողը հանդիսանում էր հենց այս աչքի ընկնող ու բանիմաց հոգևորական-մտավորականը: Այստեղ արդեն, Մեկքիսեթի ուսումնասիրած քերականությունն ու փիլիսոփայությունն ունեն այնպիսի ներկայացուցիչ, որպիսին Միմեոնն է: Ուշագրավ է, որ Վժանեցու այս սանը, ուսուցչի մահից տարիներ անց, էջմիածնի միաբաններին դասավանդելով փիլիսոփայություն, օգտվել է նրա փորձից⁵⁴, իսկ նրա գրած հայոց լեզվի՝ արդի իմաստով առաջին ամբողջական «Քերականությունը», ինչպես նաև «Տրամաբանությունը» շատ հայտնի և տարածված դասագրքեր դարձան մինչև իսկ XVIII դ.:

Ուսումը էջմիածնի դպրոցում, «մանավանդ Մեկքիսեթեկ Վժանեցու և Միմեոն վարդապետ Զուղայեցու ձեռքի տակ է կատարելագործել» նաև ապագա կաթողիկոս Հակոբ Դ Զուղայեցին (1655-1680), որի հիմնական ծրագիրն էր հայ ժողովրդի հոգևոր, մտավոր լուսավորությունն ու քաղաքական ազատությունը⁵⁵: Նա, Ոսկան վարդապետի միջոցով, գլուխ է բերում Մայր Աթոռում կազմված «մի ամբողջ հրատարակչական ծրագիր»: Հակոբ Զուղայեցին արդարորեն համարվում է XVII դարի հայ ազատագրական շարժման ռահվիրան⁵⁶:

Երկր. Մեկքիսեթ Վրդ. Վժանեցու անցած ուղու հետազոտությունը աներկբա է դարձնում, որ ինքնուրույն դիրքորոշում և մտածողություն ունեցող այս անձը պետք է որ աչքի ընկներ նաև մատենագրական ժառանգությանը: Սակայն, հակառակ հուսադրող փաստերին, մեզ չհաջողվեց ո՛չ «Ժէ դարի Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններին» երեք հատորներում, ո՛չ «Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան մատենագրանի» տասը հատորներում, և ո՛չ էլ բուն ձեռագրացուցակների մեջ որևէ հետք կամ հիշատակություն գտնել նրա

⁵⁴ **Հ. Միրզոյան**, «Արխատուելը և XVII դարի հայ փիլիսոփայությունը», Հայ փիլիսոփայության պատմության pdf. www.armin.am > Hrachik_Mirzoyan, էջ 139, **Պ. Անանեան**, «Ոսկան վարդապետի նամակներին», *Բազմավէպ*, 1967, N 6-8, էջ 133:

⁵⁵ **Ա. Հատիսյան**, «Յաղագս նորոգութեան լուսակառոյց սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի», *էջմիածին*, 1970, ք. Ե, էջ 33:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 35: Այդ մասին տե՛ս նաև **Մ. Օրմանյան**, *Հայոց եկեղեցին և նրա պատմությունը*, Երևան, 2016, էջ 116: *Հայոց պատմություն*, հ. 3, գ. 1, խմբագրակազմ **Ա. Մեղրոնյան** և ուրիշ, Երևան, 2010, էջ 17:

մատենագրական վաստակի մասին: Մեր գտած միակ փաստը Զաքարիա Սարկավագ Քանաքեռցու գրառումն է: Խոսելով Մելիքսեթ Վժանեցու ժամանակակից Հովհաննավանքի վանահայր կարբեցի Հովհաննես եպիսկոպոսի՝ Լիմ անապատում ունեցած գործունեության մասին, պատմագիրը ավելացնում է. «Զայս մեք ուսաք ի գրոյն, զոր Մելիքսեթն գրեալ է զպատմութիւն նորին յաճախ աւելի, քան զսաղմոսն: Եւ էր գիրքն այն ի գրատանն Յօհաննու վանից, և աշակերտք նորին խնդրեցին և առեալ տարան, և ոչ գիտեմ՝ զինչ արարին»⁵⁷: Զաքարիա պատմագիրը մանրամասն խոսում է «Վարք և պատմութիւն Յօվհաննէս եպիսկոպոսի» երկի մասին⁵⁸:

Ամփոփում. Այսպիսով, XVII դ. 30-40-ական թթ. սահմանագծում ավարտվում է հայ փիլիսոփայական մտքի վաղուց թուլացած ավանդույթների վերականգնման տառապալից գործընթացը և սկսվում է նրա զարգացման նոր շրջան: Դարասկզբին այդ հոգսը ստանձնեց Բարսեղ Գավառացին: «Բարսեղի աշակերտներից փիլիսոփայության ջահը վերցնում ու փոխանցում է իր սաներին ներսես Մոկացին, իսկ սրանից՝ Մելիքսեթ Վժանեցին»⁵⁹:

XVII դ. կրոնավորների, այդ թվում՝ Մելիքսեթ Վրդ. Վժանեցու այս գործունեությունից էր, որ «գիտութեան սէրը վերարժարծեցաւ. այդ սիրով վառուած մարդիկ հետամուտ եղան կիսաւեր վանքերը նորոգելու, նոցա կեանք տալու և նոցա մէջ աշակերտներ ժողովելով կրթելու և լուսաւորելու»⁶⁰:

Մելիքսեթ Վժանեցու ծառայությունն այն է, որ նա ասպարեզ հանեց մոռացված գիտությունները, արթնացրեց գիտական միտքը հայ իրականության մեջ, կադրեր պատրաստեց աշխարհիկ գիտությունը զբաղվելու համար: Արդեն նրա թողած գիտական ավանդը առիթ և նախադրյալ էին, որ էջմիածնում ավելի հանգամանորեն ուսումնասիրեն «արտաքին գիտություններ» և ուսումնական համապատասխան ծրագրեր իրագործեն⁶¹: Նա ավելի բարձր մակարդակի հասցրեց «արտաքին գրոց» ուսուցումը, որով նպաստեց գիտական մտքի առաջընթացին Հայաստանում:

Մելիքսեթ Վժանեցին մեծ ավանդ է ներդրել հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի վերակենդանացման և հետագա զարգացման, ինչպես նաև հայ եկեղեցու գոյատևման ու ամրապնդման գործում: Որպես փիլիսոփայի՝ մեծ է նրա դերը XVII

⁵⁷ Զաֆարիա Քանաքեղի, Պատմութիւն: Կոնդակ սուրբ ուխտին Յօհաննու վանից, շախատապիրոսյամբ՝ Ա. Վիրաբյանի, Երեվան, 2015, էջ 83:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 81-83:

⁵⁹ Հ. Միրզոյան, «Փիլիսոփայության դերը ...», էջ 57:

⁶⁰ Կ. Կոստանեանց, նշվ. աշխ., էջ 73-74:

⁶¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4, խմբ. Ս. Արեշտայան, Վ. Բարխուդարյան, Վ. Ոսկանյան, Մ. Զուլպյան, Հ. Փափազյան, Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1972, էջ 445:

դարում հայ գիտամշակութային կյանքի վերընթացի կայացման և ազգային ինքնագիտակցության ամրապնդման ու զարգացման գործում:

Լեոյի բնութագրմամբ՝ «Մի վերին աստիճանի հետաքրքրական դեմք, որ աշխատասիրությունը նահատակության հասցրեց և դարձավ Բարսեղ վարդապետի արժանավոր հաջորդը գիտական դպրոցի հաստատութեան գործում: ... Դա սովորական պարապմունք չէր, այլ ճգնություն, անձնագոհություն»⁶²:

Մելքիսեթ Վժանեցուն անձամբ ճանաչած Առաքել Դավրիժեցին ներկայացնում է «արտաքին գիտությունների» ջատագով Մելքիսեթ Վրդ. Վժանեցու խիստ պատգամը՝ շահմանափակվել ինքնակրթությամբ, այլ փոխանցել գիտելիքներն այլոց և անդուլ կերպով աշխատել, քանզի «ես յուսամ ի սուրբ Հոգին Աստուած, յաննախանձ պարգևատուն, զի բազմապատիկ առաւելեալ արդիւնատրեսցէ ձեզ շնորհօք քան զմեզ»⁶³:

Վախճանը. Հայ եկեղեցու մեծահամբավ հայրերից ոմանք իրենց երկրային կյանքի ամենաբեղուն շրջանն անցկացրել են ս. Անանիայի անապատում: Մովսես կաթողիկոսի պես, Մելքիսեթ Վժանեցին հաճախ էր գալիս այստեղ և երկար ժամանակ անցկացնում: Անուղղակի ապացույց է դրա նաև այն, որ այս անապատում են իրենց «արդիւնաշատ կեանքը կնքել»⁶⁴ մեծ լուսավորիչ, վերանորոգիչ վարդապետ Մելքիսեթ Վժանեցին (1631 թ. դեկտեմբերի սկզբներին) և Մովսես կաթողիկոսը (1632 թ.) և ամփոփվել նույն բլրի վրա (այժմյան Բաղրամյան պողոտայի, Պռոշյան, Գեմիրճյան փողոցների եռանկյունում)՝ Հովհաննես վարդապետ Կոզեռնի մոտ⁶⁵: Այստեղ՝ նրանց գերեզմանների վրա հետագայում կառուցվել է մի վայելուչ մատուռ, որը կոչվել է «Կոզեռնի մատուռ»⁶⁶:

Մելքիսեթ Վարդապետ Վժանեցու տարածած մահը հետևանք էր կիմ անապատում հանուն գիտության նրա կրած «վշտամբեր ճգնութեանցն»⁶⁷: Նա գիտակցված առաքելությամբ է նվիրվել ճգնավորական կյանքին և նվիրումով էլ կնքել իր «մահկանացուն»:

⁶² Լեո, *Երկերի ժողովածու*, հ. 3, գ. 1, Երևան, 1969, էջ 270, 271, նույնի՝ հ. 5, էջ 188, 189:

⁶³ Դաւրիժեցի, էջ 317-318:

⁶⁴ Մ. Մալեան, *Գրիգոր Պատուելի Փէշտիմալճեան (1773-1837)*, Գաեիրէ, 1912, էջ 29-30:

⁶⁵ *Տաթևացուց մինչև Տաթևացի*, էջ 10, 61:

⁶⁶ Լ. Առափեյան, «Կոզեռն», 2011 թ. սեպտ. 30 - հոկտ. 3, N 60:

⁶⁷ Դաւրիժեցի, էջ 318:

VZHANETSI ARAM HAKOBYAN

MELK'ISET' VARDAPET VZHANETS'I

Keywords: Melk'iset' Vzhanets'i, Armenian church, gifted scholar and vardapet, anchorite's life, Armenian culture, "external sciences," philosophical mind, grammar.

The article presents the biography of the 17th century scholar and vardapet Melk'iset' Vzhanets'i. It is mainly based on data from the historical work of Aṙak'el Davrizhets'i. Melk'iset' was a learned monk, one of the most educated persons of his time. He was born in the late 1570s in the village of Vzhan of the Aragatsotn district (Ayrarat province). He studied in the renowned monastery of Amrdol in Bitlis, then became the disciple of Nerses Mokats'i. With unabated perseverance, Melk'iset' delved into learning for ten-twelve years on the island of Lim. He lived an anchorite's life, studying calendar, grammar and philosophy. He preached and taught in Yovhannavank', Etchmiadzin and Yerevan. The most prominent of his disciples was Oskan Yerevants'i, the first publisher of the Armenian Bible.

He died in early December, 1631, in the monastery of St. Anania in Yerevan..

ВЖАНЕЦИ АРАМ АКОПЯН

МЕЛКИСЕТ ВАРДАПЕТ ВЖАНЕЦИ

Ключевые слова: Мелкисет Вжанеци, армянская церковь, учёный-вардапет, отшельническая жизнь, армянская культура, "внешние науки", философская мысль, грамматика.

Статья посвящена биографии знаменитого деятеля армянской культуры XVII века, одарённого учёного-вардапета Мелкисета. Вжанеци, сведения о котором почерпнуты в основном из исторического труда Аракела Даврижеци. Мелкисет был монахом, одним из образованнейших людей своего времени. Он родился в конце 1570-х гг. в селе Вжан Арагацотнского уезда Айратской губернии, учился в монастыре Амрдолу в Битлисе, затем продолжил образование у Нерсеса Мокаци. 10-12 лет он усердно занимался науками на острове Лим. Ведя отшельническую жизнь, Мелкисет занимался календароведением, грамматикой и философией, читал проповеди и преподавал в Оганаванке, Эчмиадзине и Ереване. Самый известный его ученик – Воскан Ереванци, первый издатель армянской Библии. Мелкисет умер в начале декабря 1631 года в монастыре св. Анании в Ереване.